
Шайгородський Ю. Актуалізація сучасного політичного мислення // Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. Київ : НАН України, 2017. С. 296–305.

Актуалізація сучасного політичного мислення

Складність сучасних суспільно-політичних процесів пов'язують передусім із економічними, фінансовими проблемами, недостатньою ефективністю зусиль з модернізації реального сектору економіки, реформування політичної системи тощо. Тобто, ступінь розвиненості держави визначається майже виключно цими раціональними чинниками. Ними зумовлюються й напрями модернізації країни – економіка, технології, фінанси, ефективність використання природного та трудового ресурсу, надр тощо.

Разом з тим, успіх сучасних суспільно-політичних перетворень значною мірою залежить від урахування особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – *ціннісно-смыслового*. Саме його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої і скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи.

Соціально-психологічні чинники розвитку країни є ключовими і тоді, коли йдеться про суспільну консолідацію, і тоді, коли мовиться про втілення соціально-економічних реформ. Як переконливо довів лауреат Нобелівської премії з економіки американський психолог Д. Канеман, психологічні установки, прогнози і очікування, а також довіра населення до економічних інститутів та органів влади впливають на стан економіки не меншою мірою, ніж її «об'єктивні» детермінанти.

Динамічні і водночас трагічні події останнього часу в Україні зумовили кардинальні суспільно-політичні перетворення й довели, що досягнення успіху у фінансово-економічній сфері неможливі без урахування соціально-психологічних факторів, національних ментальних і культурно-історичних особливостей, мотиваційно-смыслових аспектів суспільного розвитку.

Перед українством постали нові політичні завдання викорінювання реліктів авторитарного режиму, корупції, користолюбства, зрадництва, а натомість – заохочення громадянського суспільства, зміцнення переконаності у правильності обраного шляху.

Кардинальні політичні та соціально-економічні зміни, визначеність вектора цивілізаційного розвитку нашого суспільства й викликані ними трансформації суспільної свідомості актуалізували потребу в психологічному осмисленні та рефлексії глобальних соціальних процесів, що відбуваються, а також у всебічному аналізі змін політичного мислення окремої людини як суб'єкта цих процесів. Сформувався своєрідний соціальний запит на політико-психологічні дослідження комплексу соціально- і політико-психологічних процесів, що викликані «обопільним впливом психологічних факторів на політичну поведінку й політичної діяльності – на психологічні стани»¹⁵.

В умовах колосальної неоднорідності суспільства і його крайньої диференціації не тільки за економічним статусом, а й за світоглядними, політичними, ціннісними установками (що, з одного боку, загрожує соціальним вибухом, але, з іншого, завдяки своїй різноманітності уможливорює динамічні й позитивні зміни) надзвичайно важливими стають проблеми суспільної консолідації, толерантності, досягнення консенсусу та довіри між окремими соціальними, національними і релігійними групами, проблеми довіри суспільства до владних, економічних і правових інститутів.

Складність дослідження політичного мислення зумовлена необхідністю його аналізу як цілісності – у поєднанні її процесуальних і результативних аспектів. У цій цілісності тісно взаємопов'язаними і взаємозумовленими є відображення реальності, її сприйняття, оцінка й узагальнення подій, явищ і процесів, визначення загального й окремого, закономірного й випадкового, формально-нормативного й індивідуально-ціннісного, прагматичного й ірраціонального, доцільного й емоційного тощо.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов відбуваються кардинальні зрушення в орієнтаціях людей.

Домінуючою колективною потребою залишається «безпека», і їй поступаються особистісні потреби й інтереси. Зазначену динаміку змін підтверджують і результати низки соціологічних опитувань. Аналіз результатів відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» засвідчив, що небезпека нападу на країну зовнішнього ворога у 2014 р. об'єднала близько 60% опитаних (у 2017 р. цей показник знизився до 38,3%), 45,9% непокоїла загроза розпаду України як держави (показник 2017 р. – 27,9%), 34% побоювалися виникнення міжнаціональних конфліктів (у 2017 р. таку небезпеку відзначили 17,4% опитаних). Кожен третій опитаний (32,8%) побоювався масових вуличних заворушень (кількість тих, хто вказав на можливість такої небезпеки, у 2017 р. скоротилася до 21,8%).

Водночас, порівняно з «дореволюційним» 2013-м, у 2014-му році значно меншими були страхи перед зростанням цін (з 80% до 63%), невиплатою заробітних плат (із 75% до 60%), загрози безробіття (з 78% до 60,8%), зростанням злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД¹⁶.

Тобто, протягом досить нетривалого часу під впливом соціально-політичних процесів змінився характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією¹⁷) змінився на переважно колективний і соціальний.

Страх як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в суспільному сенсі, є консолідуючим началом.

Разом з тим, як засвідчили наведені результати соціологічних опитувань, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактора. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор суспільної консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значимості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з іншого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без спрямованого на суспільну консолідацію позитивно конотованого національного «міфу» вкрай

важко реалізувати державницький потенціал. У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії, наростання відчуття невпевненості в майбутньому, залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашірування масової свідомості, що сприяє міфологізації суспільно-політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому мисленнєвому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття¹⁸.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю «міф» сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Необхідно утвердити важливу функцію «міфу» – забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – виконання функції своєрідного захисного механізму соціуму.

Здійснюючи міфотворення у процесі консолідації, необхідно уникати трактування «міфу» винятково у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, «міф» націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

Політичний «міф» має стати в Україні своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових його функцій полягає в тому, що для розв'язання будь-якої проблеми він завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів. Як приклад новітнього політичного «міфу» можна навести «міф» громадянського суспільства. Завдяки, передусім, засобам масової інформації та чималій уваги до проявів високих прикладів громадянської активності, через висвітлення «несуперечливості» цього конструкту громадянське суспільство для більшості населення набуває ознак несуперечливості й досконалості.

Міфологічна модель – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу національного буття. Це ще й синтез минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури.

Використання вже існуючих (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових «міфів» потребує їх посилення раціональними, практич-

ними складовими, з тим щоб вони стали ефективним засобом досягнення цілей і виконували важливу соціальну функцію – створення колективної ідентичності членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

Необхідно досягти такого сприйняття й прийняття суспільством соціально-політичного «міфу», як підстави суспільних/політичних/соціальних рішень разом із «вірою» (у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність).

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді «міфів», які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу. Державотворчі процеси і їх спрямованість багато в чому залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного «міфу», побудованого на об'єднавчих ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

Серцевиною формування політичного мислення виступає культурно-освітнє середовище, зокрема, рівень політичної культури, рівень політичних знань носіїв владних повноважень, і передусім – рівень політичної освіти (залежний, зокрема, й від системи класичної освіти).

Реалізацію державної політики у цій сфері покликане здійснювати Міністерство освіти і науки України. На законодавчому рівні метою освіти визначено «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству», особистості, готової «до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності». Крім того, стаття 5 Закону («Державна політика у сфері освіти») містить положення про те, що «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина».

Основні положення нового Закону України «Про освіту» ґрунтуються на досягненні цієї мети «шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності». Серед цих компетентностей виокремлено «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей»¹⁹.

Варто зазначити, що аналіз тексту нового Закону України «Про освіту» свідчить про те, що завдання «з виховання і соціалізації особистості», з формування «громадянських та соціальних компетентностей» покладається винятково на загальну середню освіту, оскільки статті, присвячені вищій освіті, освіті дорослих (зокрема, післядипломній освіті) – відповідно, стаття 17 і стаття 18 – завдань з формування таких компетентностей не містять (очевидно, за винятком тих випадків, коли розвиток громадських і соціальних компетентностей збігається із професійними, «необхідними для діяльності за певною спеціальністю чи в певній галузі знань»).

Тобто, Законом унормовано положення про те, що протягом навчання у середній школі учні мають здобути достатній обсяг знань про державу, її історію, про суспільство, про право і його принципи, про ідеї й історію демократії, про суспільно-політичні процеси тощо. Варто зауважити, що нині частина учнів завершує навчання після здобуття базової середньої освіти (отримавши протягом 9 років знання про державу і право в обсязі трохи більшому 120 годин), а частина 11-класників, які досягли 18-річного віку, отримують виборчі права (а із уведенням в дію положення нового Закону України «Про освіту» стосовно 12-річного терміну навчання такими правами будуть користуватися учні загальноосвітніх шкіл). Очевидно, перед освітянами й науковцями, загалом перед суспільствознавцями постають досить складні й масштабні завдання. Адже, як засвідчує аналіз чинних навчальних програм 1–11 класів і змісту сучасних підручників, вивченню зазначеного кола проблем поки що приділяється вкрай мало уваги. Приміром, на вивчення предмета «Правознавство» у середній школі виділено по 3% навчальних годин у 9–11-х класах. Такі теми, як «Права, свободи та відповідальність», «Громадянське суспільство», «Політичні інститути і процеси», «Демократія» вивчаються в межах предмета «Людина і світ», на вивчення якого виділено близько 4% навчальних годин в 11-му класі середньої школи.

Зрозуміло, що школа – не єдиний чинник соціалізації особистості, її становлення й розвитку, формування особистісних якостей, потреби й навичок суспільно-політичної активності. Ставши дорослими, актуальну інформацію про політичні й суспільні події, ціннісні підстави й уявлення про певні моделі поведінки громадяни отримують переважно із засобів масової інформації. Результати опитування (2017 р.) Research & Branding Group свідчать, що найбільш популярним серед українців ЗМІ є телебачення (58%), на другому місці – Інтернет (30%)²⁰.

Водночас, варто враховувати, що мислення є своєрідною формою когнітивної рівноваги, внутрішньогоструктурування знань, емоційно-вольових, мотиваційно-сміслових складових. У свою чергу, когнітивне структурування проявляється не лише в умінні оперувати поняттями, питаннями, висновками,

а й формувати уявні моделі реальності, в рамках якої «працює» як теоретичне, так і практичне мислення. Тобто, маємо усвідомлювати, що політична інформація, або ж та, яка впливає на формування політичного мислення, надходить не лише з програм суспільно-політичного змісту. Вона міститься і в інших форматах телевізійних програм, і таким чином опосередковано впливає на ціннісні установки й уявлення глядачів, формує (корегує) моделі їхньої поведінки. Обґрунтованою видається думка про те, що функції контенту – інформувати, розважати, формувати сенси, цінності, передавати норми, встановлювати соціальні стандарти²¹.

Проведений протягом лютого–квітня 2017 р. щоденний (з 10 до 22 год.) моніторинг обсягу й змісту телевізійного ефіру низки загальнонаціональних каналів телебачення дозволяє визначити тенденції, що домінують на телеекранах.

Отримані результати свідчать, що загалом в ефірі загальнонаціональних телевізійних каналів України домінуючими є формати телевізійного серіалу (понад 35% загального ефірного часу) та розважальних програм (29%). Побіжний аналіз змісту телесеріалів вказує на перевагу фільмів кримінального жанру, фільмів жахів, стрічок з містичними сюжетами. Більшість мелодраматичних серіалів побудована в межах досить простих сюжетних ліній на кшталт «із Івана в пана», або «сучасної Попелюшки», коли нічим непримітна дівчина за «щасливим» збігом обставин стає знаменитою, багатою й коханою; або ж багатими й успішними стають головні герої серіалу внаслідок «успішного» злочину – пограбування банку, афери, корупції а то й вбивства. Низка телепродукції ґрунтується на легітимації в суспільній свідомості протиправних дій поліцейських, демонстрації порушення ними прав людини задля «торжества справедливості» тощо.

Ціла низка розважальних програм також використовує вже сформоване у певної частини глядачів прагнення «щасливого випадку», коли «шанс» стати успішним і знаменитим (наприклад, співаком) не пов'язується із рівнем професійної підготовки і наполегливою працею. Очевидно, що такі й значна кількість аналогічних програм ТБ опосередковано (й наполегливо) формує соціальні стандарти й поведінкові моделі, впливає на мисленнєву діяльність.

Очевидно, що науковий і практичний інтерес до проблем політичного мислення й політичної поведінки зростатиме з усвідомленням того, що політика як система інститутів, як символічна реальність, як сукупність процесів існує тільки завдяки людям, їхній здатності в нескінченному просторово-часовому континуумі створювати, відтворювати і змінювати різноманітні форми суспільно-політичного життя.

Формування політичного мислення є важливим компонентом консолідації суспільства на основі демократичних перетворень. Українським

громадянам необхідні вміння об'єктивної оцінки політичних ідей, програм та практики їх реалізації.

Якщо розглядати політичне пізнання як організаційний процес з формування політичного мислення, спрямований на досягнення певних цілей, то за глибиною цього пізнання та його об'єктами можна виокремити щонайменше три взаємопов'язані рівні:

- рівень можливостей цілісного пізнання політичного світу. Це – політико-онтологічний рівень, що має на меті з'ясування фундаментальних проблем буття, розвитку сутнісного, найважливішого;

- рівень політичної соціалізації як комплексний процес засвоєння певної системи норм і цінностей, які забезпечують входження людини в суспільство, дозволяють їй бути повноправним його членом;

- функціональний рівень – спрямований на мобілізацію ресурсів політичного мислення, політичного знання, політичної поведінки на вирішення суспільно-політичних завдань.

Основні практичні завдання з формування політичного мислення та створення умов для гармонійного входження громадянина в реальний світ полягають у використанні передусім можливостей системи освіти (шкільної, позашкільної, професійної, вищої, післядипломної).

У контексті реалізації нового Закону України «Про освіту» та завдання з формування громадянських та соціальних компетентностей Міністерству освіти і науки України варто здійснити узгодження змісту освіти, навчальних планів та програм уже існуючих дисциплін гуманітарного циклу, орієнтуючись на пріоритетність знань про державу і право, про політику і форми її здійснення, на формування політичного мислення, громадської активності, політичної культури.

Виховна складова закладів освіти має бути зорієнтована на формування навичок соціальної взаємодії, здатності до критичного мислення, вміння аналізувати ситуацію, самостійного прийняття відповідального рішення і дії у правовому полі.

У процесі формування політичного мислення й політичної культури важливим є врахування етнонаціональних, культурних, звичаєвих чинників, регіональних особливостей.

Процес формування системи знань про політику, суспільство і державу в закладах освіти може здійснюватись: як міжпредметна форма діяльності в межах освітянського простору; шляхом організація позакласної та позашкільної виховної роботи; у формі сприяння діяльності самоврядних та організацій за інтересами.

Варто підтримати розвиток колись популярних, а нині дещо призабутих форм громадської активності в навчальних закладах – «шкільних парламентів»,

інших органів шкільного самоврядування, шкіл «молодого лідера», тренінгів із лідерства, політичних дискусійних клубів, клубів політичної журналістики тощо.

Особливої ваги набуває дидактична складова процесу формування політичного мислення. Дослідження в галузі вікової психології (Ж. Піаже, Дж. Адельсона, Р. Коннела, Г. Яхода та інших авторів) довели, що політичні уявлення з'являються у дітей вже у молодшому шкільному віці, а в 11 років діти можуть формувати абстрактні поняття, робити логічні висновки, особливо в тих випадках, коли ці поняття відображають значущі для них політичні явища. У віці 11–13 років відбувається надзвичайно швидкий розвиток політичних уявлень. У порівнянні з цим періодом вік з 16 до 18 років виявляється менш динамічним.

Тобто, йдеться про необхідність урахування психологічних і вікових особливостей у процесі організації формування політичного мислення в навчальній діяльності школярів та їх позашкільного виховання.

Враховуючи значимість політичної освіти як своєрідного «орієнтира» в політичному пізнанні навколишнього світу, варто посилити науково-дослідну складову проблеми формування політичного мислення й політичної освіти із використанням можливостей наукових установ Національної академії педагогічних наук України. Спеціальними навчальними курсами з проблем політичної освіти доцільно доповнити програми Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти Університету менеджменту освіти НАПН України, обласних інститутів підвищення кваліфікації вчителів.

«Побутовий» рівень політичного мислення характеризується уривчастими знаннями, безсистемними поняттями, де змішані чутки, міфи, результати впливу засобів масової інформації. Уявлення про політику мають скоріше інтуїтивний, або ж – характер навіювання, а політична інформація, під впливом стереотипів і кліше сприймається некритично. Саме тому важливим елементом формування політичного мислення дорослих є здатність особистості до навчання протягом усього життя.

Ключовим аспектом процесу формування політичного мислення є наявність (відсутність) активного діалогу між особистістю і навколишнім політичним світом. У цьому контексті важлива роль належить засобам масової інформації, комунікації у соціальних мережах, референтним групам.

Необхідні змістові та структурні зміни в теле- і радіоконтенті, зокрема в інформаційному та інформаційно-публіцистичному його сегменті з метою об'єктивного висвітлення і професійного аналізу зовнішньо- і внутрішньополітичних процесів. Водночас, варто збільшити частку україномовних, освітніх, аналітичних, культурологічних програм.

Важливим напрямом діяльності з формування сучасного політичного мислення є налагодження ефективної, діалогової взаємодії влади з громад-

ськістю, діяльність інститутів громадянського суспільства, комунікативна спроможність політичних партій та рухів.

Формування політичного мислення й політична освіта, за умови її неформальності, є досить ефективним механізмом розбудови громадянського суспільства, його залучення до розв'язання суспільно-політичних проблем.

До цього процесу варто залучити можливості інститутів громадянського суспільства, політичних партій, просвітницьких товариств (Товариство «Знання України», Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, інших організацій наукового і культурно-освітнього спрямування).

Дієвим напрямом формування політичного мислення має стати реалізація національної політики пам'яті як складова публічної політики. Формування суспільних уявлень про минуле означає поширення, популяризацію інформації про ті чи інші сторінки історичного минулого, розвінчання антинаціональних міфів і стереотипів і, натомість, формування спільного історичного «міфу», який сприяв би ідентифікації спільноти громадян України як самостійної нації та її мобілізації на захист України в умовах військової агресії, загрози територіальній цілісності і суверенітету держави.

За нинішніх умов демократична політична культура – запорука передбачуваності, адекватності політичної поведінки різних соціальних груп, необхідна складова національної консолідації й мобілізації на реалізацію суспільно-політичних завдань. До вирішення цього питання необхідно привернути увагу Міністерства освіти та науки України, Міністерства культури України, Міністерства інформації України, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Українського інституту національної пам'яті, інших центральних органів виконавчої влади.

- 15 Мышление // Большой психологический словарь. под. ред. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. П.; 4-е изд., дополн. и испр. – Москва, 2008. – С. 426.
- 16 Траверсе Т. М. Політичне мислення як форма суспільного пізнання / Т. М. Траверсе // Актуальні проблеми психології, 2012. – Т. 12. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 366–372.; Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти: монографія / В. О. Васютинський. – Київ : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
- 17 Щербатых Ю. В. Психология страха / Ю. В. Щербатых. – Москва : Эксмо, 2005. – 512 с.
- 18 Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності /Ю. Шайгородський // Віче. – 2009. – № 15. – С. 35–38.
- 19 Закон України «Про освіту». Верховна Рада України; Закон від 05.09.2017 №2145-VIII // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- 20 Источники информации в жизни украинцев. Research & Branding Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>
- 21 Савельева О. О. Телевизионная реклама и телевизионный контент / О. О. Савельева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hse.ru/pubs/share/direct/document/113201612